

Mit jelent a „rendszer váltás”? - Kísérlet a fogalom tisztázására*

Bevezetés**

A tanulmány megírásához a 2006 őszén a Kossuth téren lezajlott tüntetések néhány felszólalása adott ihletet. Az egyik szónok szerint a cél „egy új rendszer váltás, a negyedik köztársaság”. Hasonló követelések hangzottak el, indulatosan, haraggal, más szónokok beszédeiben is.¹

Ne intézzük el kézlegyintéssel e szavakat! Fontos problémáról van szó. Mit jelent a kifejezés: „rendszer váltás”? Végbement-e a váltás – vagy talán még igazából el sem kezdődött? Tanulmányom ezekre a kérdésekre szeretne válaszolni, mégpedig nyugodt hangnemben, tárgyilagosan.

Nem törekszem arra, hogy a Kossuth téri tüntetőket és eszmetársaikat győzzem meg. Sok a nézeteltérés a társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók és egy szélesebb réteg, a politikai ügyek iránt érdeklődő értelmiség köreiben belül. A nézeteltérések egyik oka a félreértés, a fogalmak tisztázatlansága. Szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy rendbe rakjuk a fogalmi apparátust.

Előre figyelmeztetem az olvasót: ne várja ettől a tanulmánytól sem az őszi tüntetések és zavargások okozati elemzését, sem pedig politikai tanácsokat a következő hónapok

* A tanulmány eredeti megjelenése: Közgazdasági Szemle LIV. évf., 2007. április (303–321. o.)

** [Szeretném kifejezni köszönetemet munkatársamnak, Péter Noéminak, aki segítségemre volt a rendszerekkel és a rendszer váltással kapcsolatos elméleti irodalom és a napjainkban elhangzó politikai megszólalások áttekintésében és feldolgozásában. Köszönöm Zdenek Kudrna és Nagy Esztert közreműködését a tanulmányt megalapozó kutatásokban. Hálás vagyok Gedeon Péter, Halmái Gábor, Kontler László, Kovách Imre, Kövér György, Timur Kuran, Madarász Aladár és Róna-Tas Ákos tanácsaiért.

A jelen tanulmány tárgya – a kapitalizmus, a szocializmus, a demokrácia és a rendszer váltás fogalmának tisztázása – régóta foglalkoztat. Először tíz évvel ezelőtt, a *Kornai* (1997) cikkben fejttem ki ezzel kapcsolatos gondolataimat. Az akkor publikált cikk címe (Mit jelent és mit nem jelent a rendszer váltás) is érzékelteti, hogy szellemi előzménye volt a hasonló című jelenlegi tanulmánynak. Az azóta eltelt tíz évben szerzett tapasztalat és kutatás tette lehetővé, hogy az akkor már érlelődő gondolataimat most kidolgozottabb formában fejtsem ki. Az átfedések és ismétlődések elkerülésére a tíz év előtti cikket nem foglaltam bele ebbe a kötetbe.]

¹ A fentiekben olvasható mondat forrása: „158 éve nem volt ilyen árulás”, *Magyar Nemzet Online*, 2006. október 7. Néhány további idézet. „A Szent Korona-tanra épülő új alkotmányt, alkotmányozó nemzetgyűlést, új rendszer váltást akar a Kossuth téren felszólalók egy része.” (Forrás: *Magyar Nemzet Online*, 2006. szeptember 21.) „Az évforduló méltó megkoronázása és a valós szabadság és rendszer váltás az aznap tartott alkotmányozó nemzetgyűlés lesz.” (Forrás: *Kitartanak a Kossuth téri tüntetők. Figyelő*, 2006. október 16.) – „... már rendszer váltást is sürgettek, mert a szónokok szerint a nép akaratát senki sem kérdezte meg, hogy milyen államformában akar élni Magyarországon”. (Forrás: *Rendszer váltást követeltek a Kossuth téren. Magyar Nemzet Online*, 2006. október 5.) „A két szónok azt hangsúlyozta, hogy ... új alkotmányra, új rendszer váltásra és új büntető törvénykönyvre van szükség.” (Forrás: *Új alkotmány, új rendszer váltás kell. Hírszerző*, internetújság, 2006. november 4.)

kormányzati teendőire. Távolságot szeretnék tartani a mindennapos eseményektől és átgondolni a posztszocialista átalakulás néhány alapvető problémáját.

Pozitív versus normatív megközelítés

Két megközelítést alkalmazhatunk.

Az egyik a *pozitív megközelítés*. Milyen tapasztalatilag megfigyelhető, történelmileg létező társadalmi képződményeket nevezhetünk „rendszernek”? Milyen tapasztalatilag megfigyelhető, történelmileg valóban végbement változásokat nevezünk „rendszer váltásnak”?

A másik a *normatív megközelítés*. Milyen változásokat helyesel vagy ítéls el az, aki a kérdésben állást foglal? Milyen változások töltik el örömmel, vagy ellenkezőleg, felháborodással?

Szólok majd mások normatív ítéleteiről, de az olvasó elé tárom saját állásfoglalásomat is. Sok vita folyik arról, hogy megvalósítható-e ez a szétválasztás.² Hiszen – mondják – a pozitív megközelítés merő illúzió, mivel a kutató témaválasztása, az általa használt fogalomrendszer, a kiemelések és mellőzések már eleve értékválasztásokon alapulnak. Itt csak annyit mondhatok: amennyire tőlem telik, megpróbálom a szétválasztást megvalósítani. Amennyire képes vagyok rá, maximális tárgyilagosságra törekszem a pozitív elemzésben. Nem is az a fő kérdés, mennyire sikerül a pozitív megközelítésben „értékmentesnek” maradni. A fő kérdés az, hogy a kétféle megközelítés során egymástól merőben eltérő kérdésekre kell felelni.

Pozitív megközelítés esetén végeredményben pozitív állításhoz jutunk el: sejtéshez, hipotézishez. A kérdés, amit ilyenkor feltehetünk: *igaz-e az állítás?* Alátámasztható-e, igazolható-e? Egyáltalán olyan kijelentésről van-e szó, ami cáfolható – vagy fel sem vehető az igaz vagy nem igaz kritériuma?

Normatív megközelítés esetén ezek a kérdések nem tehetők fel. Itt értékítélethez érünk. *Jónak* tartom-e azt, amiről ítélek? Ez értékfüggő kijelentés. Alapulhat tudatos értékválasztáson, vagy csupán előítéleten, emóciókon, a bizalmatlanság, a düh és

² Sajnos, itt még egy fogalomzavarra számíthatunk, főképpen azok körében, akik nem szoktak hozzá a tudományelméletben alkalmazott „pozitív versus normatív” ellentétpárhoz. Eléggé elterjedt az, hogy a kedvező értékítéletet, a helyeslő normatív állásfoglalást „pozitív” véleménynek nevezik, míg a kedvezőtlen értékítéletet „negatívnak”. Reménytelennek ígérkezik a fogalomtisztázó hadjárat a „pozitív” szónak e kétféle használatával szemben. Kizárólag arra szorítkozom, hogy a saját fejtegetéseimben a „pozitív” szót csak az előbbi értelemben használom (azaz a „normatív” ellentétéképpen), míg az értékítéletekről szólva mindig csak szinonimákat alkalmazok, például a „kedvező”, „helyeslő” jelzőket, a „kedvezőtlen”, „helytelenítő” vagy „elitélő” szavak ellentétéképpen. Másnak – legalábbis a professzionális elemzőknek, kutatóknak, tanároknak – ugyanezt ajánlanám, de nem bízom abban, hogy ez az ajánlást sokan követik majd.

felháborodás – vagy ellenkezőleg: a rokonszenv és bizalom érzetein. Ilyenkor a tudományos igényű vizsgálat megkísérelheti az ítékezés alapjául szolgáló, ki nem mondott, talán nem is tudatos értékrendet kibányászni.

Jól ismert a kétféle megközelítés elválasztása. Mégis e kettő összezavarása jellemzi a rendszerváltásról folytatott viták számottevő részét. Ennek a megkülönböztetésnek kulcsszerepe lesz a rendszerváltásról kifejtett gondolatmenetben.

A rendszerváltás pozitív megközelítésben

Mit nevezünk „szocialista rendszernek”? A kérdésre adható normatív megközelítésű válasz. Van, aki azt mondaná: az a képződmény, ami a Szovjetunióban, majd a többi kommunista országban létrejött, nem érdemli meg a „szocializmus” nevet, az igazából csak meggyalázta a szocializmus nemes eszményét. Nem volt helyes létező szocializmusról beszélni, mert ami ott létezett, nem volt igazi szocializmus.

Nem vitatkozom azokkal, akik a „szocialista rendszer” elnevezést kitüntetésnek tekintik, amit ki kell érdemelni, és akik szerint a Lenin, Sztálin, Rákosi vagy Ceausescu irányításával kialakult formációk ezen a vizsgán megbuktak. A szocialista országok hivatalos retorikája is kitüntetésnek tekintette ezt a jelzőt, és – az előbbi értékeléssel ellentétben – azt hirdette, hogy a „létező szocializmus” fényesen szerepelt a vizsgán.

Pozitív megközelítésben a definíció nem lehet önkényes, hanem a valóság megfigyeléséből és elemzéséből kell kiindulni. Lássunk először egy természettudományi analógiát! Sokféle kutya van. Szinte hihetetlen és elfogadhatatlan, hogy egy kis pincsi és egy óriás bernáthegyi, amelynek más a testalkata, a járása, a színe, a nézése, a természete – egyaránt kutyának (latin nevén *canis familiaris*) neveztessék. Csakhogy nem a kutyabarát vagy a kutyákat nem szerető ember ízlése dönti el, melyik kutyafajtát hajlandó kutyaként elismerni, és melyiket nem. Van valami közös minden kutyában, ami más, mint a kutyának nem minősíthető többi állatban. A zoológus pontosan le tudja írni, mi a közös a kutyákban, és milyen pozitív kritérium alapján határozható meg, hogy egy állat beletartozik-e a kutyák fájába (a *canus familiaris* fajba, a *species*be) vagy sem.³ Nem a kutyák vagy a macskák iránti rokonszenv vagy ellenszenv, hanem e pozitív kritérium dönti el, hogy egy adott állat kutya-e vagy macska.

³ A pozitív kritérium a következő: az azonos fajba tartozó egyedek egymás között szaporodnak, és termékeny utódot képesek létrehozni.

A *szocialista rendszer* című könyvemben (Kornai, 1993) pozitív definíciót alkalmaztam. 1987-ben 26 ország nevezte magát hivatalosan „szocialista országnak”.^[4] Melyek voltak ennek a 26 országnak a közös karakterisztikumai? Nem arra törekedtem, hogy minél több hasonló vonást fedezzek fel bennük. Ellenkezőleg: lehetőleg legyen minél szűkebb a karakterisztikumok köre – de elégséges ahhoz, hogy egyértelműen elhatároljuk a szocialista rendszerbe tartozó országokat azoktól, amelyek nem sorolhatók ide. A logika nyelvén: melyek a *szükséges és elégséges feltételei* annak, hogy egy adott országról egy adott időpontra vonatkozóan egyértelműen kijelenthessük: abban szocialista rendszer működik?

Három szükséges és elégséges feltétel együttes jelenléte kell ehhez.

1. A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a köztulajdonnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a magántulajdonnak.

2. A társadalmi-gazdasági tevékenységek koordinációját illetően domináló szerepe van a központilag vezérelt bürokratikus koordinációnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a piaci koordinációnak.

3. A politikai hatalom felett monopóliumot gyakorol a marxista-leninista kommunista párt, azaz olyan párt, amelynek programja a magántulajdonon és a piacon alapuló kapitalizmus felszámolása, tehát ellensége a kapitalizmusnak. A kommunista párt tetteivel bizonyítja, hogy el van szánva e program megvalósítására. Ez a harmadikként említett karakterisztikum – az események történelmi sorrendjét tekintve – megelőzi az előbb említett kettőt. A kommunista párt hajtja végre a magántulajdon tömeges konfiskálását és a piac nagyarányú felszámolását vagy gúzsbakötését.

Ha ez a három *elsődleges*, valóban szükséges feltétel érvényesül, az elégséges ahhoz, hogy a rendszer számos *másodlagos* közös tulajdonsága – esetleg hosszabb késleltetések után – kialakuljon. Például megszülessenek a rendszerrel konform jogszabályok, kialakuljon a politikai, kormányzati és gazdasági vezetőknek a rendszer kívánalmaival összhangban működő viselkedésmódja, az állampolgárok nagy része a rendszer követelményei szerint szocializálódjék, és így tovább.

A „szocialista rendszer” fogalma egy *rendszer családot* jelöl meg. Egy-egy ország intézményeinek konfigurációja változik a történelmi időben: Brezsnyev Szovjetuniója más volt, mint Sztáliné. Egy-egy adott időszakban is különböztek egymástól a különböző országok: más volt Honecker NDK-ja, mint Pol Pot Kambodzsája. Ám közös volt – és ez

⁴ [A 26 szocialista országot áttekintő, *A szocialista rendszer* (1993a) könyvben közölt táblázat, frissebb információkkal felújítva, megtalálható a jelen kötet 7. tanulmányának végén.]

tapasztalati úton egyértelműen igazolható – az a három karakterisztikum, amelyről az imént szóltam.

Melyek azok a szükséges és elégséges feltételek, amelyeknek érvényesülniük kell ahhoz, hogy egy konkrét történelmi képződményről azt állítsuk: ott a kapitalista rendszer uralkodik? A válasz szimmetrikus a szocialista rendszerről mondottakkal.

1. A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a magántulajdonnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a köztulajdonnak.

2. A társadalmi-gazdasági tevékenységek koordinációját illetően domináló szerepe van a piacnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a központi vezérelt bürokratikus koordinációnak.

3. Nincsen olyan politikai hatalom, amely ellenségesen állna szemben a kapitalizmussal, a magántulajdonnal és a piaccal. Vagy aktívan támogatja ezeket az intézményeket, vagy legalábbis jóindulatúan, „barátságosan” semleges irányukban.

Felhívom a figyelmet arra, hogy a szükséges és elégséges feltételek között nem soroltam fel a demokráciát. A kapitalista rendszer működhet olyan politikai struktúrában, amely zsarnoki, amely elfojtja a politikai szabadságjogokat, és amelyben a vezetőket nem a parlamenti választások procedúrájával választják ki. A kapitalizmus pusztá fennmaradásához csupán az szükséges, hogy a politikai rezsim ne legyen kapitalizmusellenes. A demokrácia problémájára visszatérek a tanulmány egy későbbi részében.

A fenti három feltételt nem én emeltem ki sokféle feltételjelölt közül, a kapitalizmusnak valamiféle önkényes definíciója alapján. A definiálás útja ebben az esetben is hasonló ahhoz, mint amiről korábban szó volt, a szocialista rendszer kapcsán. A tapasztalatból, a valóságos történelmi képződmények tulajdonságainak megfigyeléséből indulunk ki. Jelöljük ki egy nagyobb országcsoporthoz, amelyet elég széles közmegegyezéssel kapitalista országnak neveznek! Nézzük meg, mi a közös bennük! Azt találjuk: a fenti három *elsődleges* feltételnek mindegyikük megfelel – miközben különbözhetnek egymástól *másodlagos* vonásokban, például a jogrendben, az állam gazdasági aktivitásában és redisztributív szerepében, a lakosság vallási hovatartozásában és így tovább.

A „kapitalista rendszer” fogalma (párhuzamosan azzal, amit fentebb a „szocialista rendszerről” írtam) egy *rendszercsaládot* jelöl meg. Itt is elmondható: egy-egy ország intézményeinek konfigurációja változik a történelmi időben; más volt például a 19. század Angliájában, mint manapság ugyanott. És egy adott időpontot tekintve, más a mai Svédország és Norvégia, mint az Egyesült Államok vagy Új-Zéland. Ám mindegyik kapitalista országra ráillett az a három karakterisztikum, amelyről az imént szóltam.

A „szocializmus *versus* kapitalizmus” dichotómia nemcsak a rendszer családon belüli variánsokat nem zárja ki, de összefér azzal is, hogy léteztek a múltban, és léteznek a jelenkorban is olyan konkrét képződmények, amelyek nem sorolhatók be erőltetés nélkül a két rendszer családjába egyikébe sem. Íme, néhány kivétel!

– Gazdaságilag fejletlenebb országokban hosszú időn át keveredhetnek a prekapitalista és a kapitalista formák.

– Azokban az országokban, amelyekben igen erős az iszlám vallás befolyása, sőt feltámadt a teokratikus politikai-ideológiai uralom, található sajátos tulajdonformák, amelyek nem nevezhetők sem köztulajdonnak, sem magántulajdonnak. Ugyanott léteznek koordinációs mechanizmusok, amelyekben a piac szokványos működését az iszlám törvény és/vagy az iszlám tradíció tartósan korlátozza (Kuran, 2004). Ezért ezeknek az országoknak a konkrét rendszere nem illeszthető be a kapitalista rendszer családjába, miközben szocializmusnak bizonyára nem nevezhető.

Ebben nincs semmi nyugtalanító az elemző számára. Használhatók lehetnek az olyan osztályozások, amelyek ugyan szigorú elválasztási kritériumokat írnak elő, de tudomásul veszik, hogy léteznek kivételek, az osztályozásba nem igazán beleférő, kétértelmű vagy homályos esetek. Például jól használható a nő–férfi dichotómia, még akkor is, ha léteznek hermafroditák.

Amikor két nagy rendszert állítok egymással szembe, csatlakozom ahhoz az intellektuális hagyományhoz, amelynek úttörője Marx volt. Az ő nevéhez kapcsolható a *kapitalizmus* fogalmának előtérbe helyezése. Azóta mások is, köztük nem marxisták, szívesen használták a kapitalizmus–szocializmus ellentétpárt. Elég itt Polányi Károly, Max Weber, Ludwig von Mises és Joseph Schumpeter nevét megemlíteni.⁵

Nem ez az egyedül lehetséges pozitív megközelítés a rendszer fogalmának tisztázásához. A kutatók egy része elveti ezt a dichotómiát, azaz két fő rendszer, két modellcsalád éles szembeállítását. Ehelyett azt hangsúlyozzák: valójában minden konkrét rendszer különböző elemek keveréke. A köztulajdon és a magántulajdon, a bürokrácia és a piac, a demokrácia és a diktatúra, továbbá számos egyéb karakterisztikum a közelmúltban és jelenleg mindegyik országban megtalálható, ám ezek az elemek országonként és időszakonként más-más arányban kombinálódnak. Igen sokféle kombináció létezik, ezek többféle szempont alapján tipologizálhatók (Pryor, 2005, 2006).

⁵ A *kapitalizmus* fogalmát használó és a két nagy rendszert egymással szembeállító intellektuális hagyományról tömör áttekintés található a következő művekben: Berend (2001), Heilbrunner (1980), (1991).

Nem vetném el mereven ezt a megközelítést, én is szívesen alkalmazom az *egyazon rendszercsaládhoz* tartozó konkrét történelmi realizációk megkülönböztetésére. Amint azt az imént említettem, más volt Kambodzsa, mint az NDK, más Svédország és Norvégia, mint az Egyesült Államok vagy Új-Zéland. És mégis, kitartanék amellett, hogy roppant erős a megvilágító és magyarázó ereje az éles dichotómiának!⁶

Most már kezünkben van az a fogalmi apparátus, amelynek segítségével felelhetünk arra: mikor fejeződött be a rendszerváltás.

A rendszerváltás végbement, amikor az elemzés tárgyát képező országról megállapítható: abban már nem érvényesül a szocialista rendszer három elsődleges karakterisztikuma, de már érvényesül a kapitalista rendszeré.

Ebben a pozitív megközelítésben kijelenthető: az Európai Unió tíz új posztoszocialista tagállamában, köztük Magyarországon is, végbement a rendszerváltás. (Nem állítom azt, hogy kizárólag ebben a tíz országban ment végbe, de mondanivalóm kifejtése nem igényli annak tisztázását, vajon más országban is befejeződött-e a rendszerváltás.)

Ez pozitív kijelentés. Tapasztalati úton igazolható vagy cáfolható. Nem szeretném tanulmányomat sok statisztikai adattal terhelni; mindössze két táblázatot közlök, amelyeket az Európai Fejlesztési és Újjáépítési Bank (EBRD) jelentéseiből vettem át. Ezekből emelek ki néhány Magyarországra vonatkozó adatot.

– Teljesül az elsődleges feltételek közül az első (lásd az *6.1. táblázatot*). Magyarországon 2004-ben a GDP 80 százaléka származott a magánszektorból.

– Teljesül az elsődleges feltételek közül a második (lásd a *6.2. táblázatot*). Az EBRD szakértői „osztályzatokat” adnak az országoknak arra vonatkozóan: meddig jutottak előre a posztoszocialista átmenet során a piacgazdaság különböző jellegzetes vonásainak kialakításában (*transition indicator scores*). A legjobb „osztályzat” a „4+”. Magyarország ezt a legjobb osztályzatot kapta a koordinációs mechanizmusokkal kapcsolatos két „tantárgyban”: a kereskedelem és a devizatranszakciók liberalizációjában. Ez tükrözi azt, hogy a koordinációban immár domináló szerepe van a piaci mechanizmusnak.

– Nem támasztom alá számszerűen a harmadik feltétel teljesülésére vonatkozó kijelentést: Magyarország politikai rendje és törvényei védik a magántulajdont és a piac intézményeit. Az olvasó ellenőrizheti a kijelentés igazságát.

6.1. táblázat

⁶ A társadalomtudományok jelenkori művelői megoszlanak a fentiekben vázolt megközelítések használatában. A szemléltetés kedvéért pillantsunk rá az amerikai felsőoktatás két tekintélyes és elterjedt közgazdaságtudományi tankönyvére. A „kapitalizmus *versus* szocializmus” fogalompárt használja *Fischer–Dornbusch* (1983), ezzel szemben *Mankiw* (2004) megkerüli a használatát.

A magánszektor részesedése a GDP-ből (százalék)

Ország	1989	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004
Bulgária	10	10	25	40	55	65	70	70	75
Csehország	5	10	30	65	75	75	80	80	80
Észtország	10	10	25	55	70	70	75	80	80
Lengyelország	30	30	45	55	60	65	70	75	75
Lettország	10	10	25	40	60	65	65	70	70
Litvánia	10	10	20	60	70	70	70	75	75
Magyarország	5	25	40	55	70	80	80	80	80
Románia	15	15	25	40	55	60	60	65	70
Szlovákia	5	10	30	55	70	75	80	80	80
Szlovénia	10	15	30	45	55	60	65	65	65

Megjegyzés: A számítások hivatalos (kormányzati) és nem hivatalos források felhasználásával készültek. A számított részarány a magánvállalatok hivatalos és nem hivatalos tevékenységéből származó bevételeit is magában foglalja. Magánvállalatnak számít minden, többségben magántulajdonban lévő vállalat.

Forrás: EBRD (2006) alapján.

6.2. táblázat

Az EBRD piacgazdasági átalakulás fokát jelző indexének értékei

Ország	Árliberalizáció	A kereskedelem és a devizatranszakciók liberalizációja
Bulgária	4+	4+
Csehország	4+	4+
Észtország	4+	4+
Lengyelország	4+	4+
Lettország	4+	4+
Litvánia	4+	4+
Magyarország	4+	4+
Románia	4+	4+
Szlovákia	4+	4+
Szlovénia	4	4+

Megjegyzés: Az index 1 és 4+ közötti értéket vehet fel. Az 1 osztályzat jelentése: alig számottevő, illetve semmilyen változás nem történt a központi tervezés időszakához képest. 4+ pedig az iparosodott piacgazdaság viszonyainak való megfelelést jelzi.

Forrás: EBRD (2005) 1.1. táblázat.

Pozitív megállapítást tettem, amely nem tartalmaz értékítéletet. A *rendszer váltás megtörtént* – ennek a változásnak lehet örülni, vagy lehet emiatt elkeseredni. Az örvendezők és az elkeseredettek között azonban nem lehet vita arról, hogy a tíz új tagországról elmondható: beléptek a kapitalista rendszer családba, mert az elsődleges rendszerkarakterisztikumok tekintetében immár hasonlóak a többi kapitalista országhoz.

Az emberek nehezen szokták meg a „kapitalizmus” szó használatát. A kommunista hatalom évtizedeiben a közgondolkodást mélyen indoktrinálták. Az újságok, a rádió és a tévé, az iskola és az egyetem, az ünnepi beszédek és a pártszemináriumok besulykolták az

emberekbe azt az eszmét, hogy a kapitalizmus gyűlöletes és elvetendő rendszer. Még akiben volt is ellenérzés a fennálló szocialista rendszerrel szemben, az sem kívánta volna „a kapitalizmus restaurációját”. A szocializmus radikális ellenfelei sem jelentették ki – még illegálisan terjesztett, egyébként bátran szókimondó írásaikban sem –, hogy „kapitalista” rendszert szeretnének. Azért nem, mert nem gondolták ezt teljesen végig, vagy ha tulajdonképpen a kapitalizmus helyreállítását pártolták is, nem akarták hangsúlyozni, mert arra számítottak, hogy az ellenérzést váltana ki olvasóikban. Jellemző, hogy amikor már megszűnt a cenzúra és vele az öncenzúra ebben a tekintetben, sokáig mégis kerültek a politikusok, a publicisták és a társadalomtudósok ezt a kifejezést.⁷ Nem találkozunk a kifejezéssel az 1989 után alakuló pártok első programnyilatkozataiban. Szívesebben használtak olyan eufemisztikus kifejezéseket, mint *piacgazdaság*, mert az elfogadhatóbb volt az antikapitalizmusra ráhangolódott emberek fülének.

A politikai struktúra változása pozitív megközelítésben

Az Európai Unió tíz kelet-európai új tagországában nem csak az a minimumfeltétel teljesült, hogy megszűnt a kapitalizmussal szemben ellenséges marxista-leninista ideológiát valló kommunista párt egyeduralma, és így lehetővé vált az átlépés a kapitalista rendszer családba. Ennél sokkal több történt, sokkal mélyebb volt a fordulat: a diktatúrát demokrácia, a kommunista párt politikai monopóliumát több párt versenye váltotta fel.

Ez a politikai változás – amint a gondolatmenet korábbi részében hangsúlyoztam – nem *szükséges* feltétele a rendszerváltásnak. A szocializmust felválthatta volna a kapitalizmus úgy is, hogy az egyik fajta politikai zsarnokság helyébe egy másik fajta zsarnokság lép. Gondoljunk csak 1919-re és az azt követő első időszakra, amikor a vörös terrort fehér terror váltotta fel. Vagy emlékezzünk vissza a Pinochet-puccsra! Különleges történelmi szerencse tette lehetővé, hogy ez a kétfajta – politikai és gazdasági – átalakulás egybeessék. Nem kizárólag a külső körülményeken múlt. Hozzájárultak ehhez a kommunista rendszerrel szembe forduló demokratikus ellenzéki mozgalmak és szervezkedések, az intellektuális felvilágosodás folyamata, a kommunista párt vezetőrétegének ideológiai és erkölcsi megrendülése, azaz *belső* erők. Egyes országokban, talán leginkább Magyarországon és

⁷ Munkatársaimmal végigböngésztük a *Heti Világgazdaság*, a *Magyar Narancs* és a *Hitel* valamennyi, a rendszerváltás kezdetén megjelent számát. 1992–1993 körül kezd feltűnedezni az írásokban a *kapitalizmus* szó. Nemrég György Péter emlékeztetett erre a sajátos szemérmes elhallgatásra: „... 1989 a többpártrendszert jelentette és ígérte, s szinte senki nem beszélt a kapitalizmusról. Kormány kormányt követett, s mind joggal óvakodott attól, hogy megismertesse a lakossággal a kapitalizmus realitását.” (György, 2006).

Lengyelországban nagyobb volt a belső erők szerepe, más országokban a belső hatás gyengébbnek mutatkozott. Ám aligha tagadható, hogy végeredményben nem a belső erők hozták meg a kommunista zsarnokság összeomlását, hanem a külső körülmények, a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változások tették azt lehetővé. A Szovjetunió 1956-ban Magyarországon, 1968-ban Csehszlovákiában és 1981-ben Lengyelországban még képes volt megakadályozni a szocialista rendszerből való kilépést, de 1989–1990-ben már nem.

Eddig magyarázat nélkül használtam a „demokrácia” szót. Mivel tanulmányom fő célja a fogalmi tisztázás, szükség van a kifejezés értelmezésére. Megint ugyanazt a módszertant alkalmazom (és ez nem magától értetődő, mindenki által elfogadott metodika!), amelyet a *szocializmus* és a *kapitalizmus* definíciójánál használtam. Ismét nem normatív, hanem pozitív szemlélettel közeledünk a jelenség megértéséhez. Vannak országok, amelyeket demokráciáknak neveznek. Bizonyára ide sorolhatók az Európai Unió régi tagországai, továbbá néhány tengerentúli ország: az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland. Melyek ennek az országcsoportnak azok a vonásai, amelyek közösek, és amelyek érdemlegesen megkülönböztetik őket olyan országoktól, amelyeket a közmegegyezés *nem* tart demokráciának? Akárcsak korábban, a szocializmus és a kapitalizmus pozitív megközelítésű jellemzésénél, a lehető legkevesebb karakterisztikumot keresem – a szükséges és elégséges feltételeket, az elsődleges megkülönböztető ismérveket.^[8]

Schumpeter nyomán a demokrácia *procedurális* jellegzetességeiben találjuk meg azokat a megkülönböztető vonásokat, amelyek a kormányzás más formáitól elválasztják (*Schumpeter*, 1942). Pozitív megközelítésben egy ország kormányzati formája akkor és csak akkor minősül demokráciának, ha a vezetőket jól definiált procedúra keretében választják ki. A procedúra legfontosabb elemei a politikai pártok versenye és az erre épülő ismétlődő szavazás, valamint a megválasztott parlament törvényalkotó tevékenysége. Azokat, akik eddig kormányoztak, nem kell (és nem is lehet) demonstrációkkal, tömegnyomással, felkeléssel, zendüléssel, fegyveres erővel, gyilkossággal, összeesküvéssel eltávolítani. Azok civilizált formában, szavazási procedúra keretében, az esedékes választások alkalmával *leválthatók*. Azok a korábbi vezetők, akiket nem választottak meg, ellenállás nélkül átadják helyüket a választás győzteseinek. Ezeket a procedurális jellegzetességeket tekintem a demokrácia érvényesüléséhez szükséges és elégséges *minimumfeltételeknek*.

⁸ [Az 5. tanulmány már foglalkozott a demokrácia fogalmának értelmezésével. Elkerülhetetlenül van némi átfedés az ottani és az itteni fejtegetés között, itt azonban olyan szempontokat is felvetek, amelyekre az 5. tanulmányban nem tértem ki.]

Külön kiemelem, mi az, amit *nem* tartalmaz a fenti jellemzés.

a) Nem tartalmaz semmiféle megállapítást arra vonatkozóan, mennyire érett vagy fejlett a szóban forgó rendszer demokráciája. Akkor is teljesítheti a minimumfeltételeket, ha egyébként még eléggé nyers és kialakulatlan, ha még nem eléggé érvényesül a kormányzás átláthatósága, és gyenge az állampolgárok közvetlen részvétele a politikai döntésekben.

b) A minimumfeltételek nem tartalmazzak követelményeket a kormányzat minőségére vonatkozóan. A demokratikusan megválasztott kormány lehet kompetens vagy inkompetens, lehet takarékos vagy pazarló, lehet őszinte vagy félrevezető – a minimumfeltétel azzal teljesül, hogy a vezetők kijelölésénél megtartották a demokrácia játékszabályait.

c) A minimumfeltételek megfogalmazása nem alkalmazza az alkotmányjog fogalmi apparátusát. Lehet egy országnak olyan alkotmánya, amely eleve magában foglalja a minimumfeltételt, azaz szabályozza a parlamenti választás és a kormánykijelölés procedúráját. Ám a kormányzati forma teljesítheti a minimumfeltételeket akkor is, ha az alkotmány nem eléggé pontos ebben a tekintetben. Az alkotmányosság úttörőjének, Nagy-Britanniának mind a mai napig nincsen kodifikált alkotmánya.

d) A minimumfeltételek nem foglalnak magukban semmiféle megállapítást a demokrácia *stabilitására* vonatkozóan. Lehetővé tesznek egy *tesztet* annak tisztázására, vajon demokrácia van-e egy bizonyos országban egy adott időpontban. Ám nem foglalnak magukban politikai ajánlásokat arra vonatkozóan, hogyan kell a demokráciát megőrizni. Ez fontos figyelmeztetés, amelyet hozzá kell tennem korábbi írásaimhoz.

Magyarországon ma demokrácia van, mert mostanáig tiszteletben tartották a vezetők kiválasztására és leváltására vonatkozó procedurális előírásokat. A vesztesek feladták hatalmukat, és civilizált formák között átadták a győzteseknek. Tavaly, 2006-ban fordult elő első ízben, hogy a kormányzó koalíciót újraválasztották – ez is a procedurális játékszabályok szerint ment végbe.

Igen ám, de az a tény, hogy eddig mindig így történt, nem ad abszolút garanciát arra, hogy ugyanez történik a jövőben is. A minimumfeltételek teljesítése *ma* nem elégséges feltétele annak, hogy a demokráciát megőrizzük *holnap*. A minimumfeltételeket tiszteletben kell tartani mindennap, újra és újra! Ha nyertél – élj a kormányzás jogával! Ha veszítettél – fogadd el a politikai vereséget! A győzelmet elfogadni, ez nem túl nehéz. A veszteség elfogadása – ez az a lakmuszpróba, amelyen lemérhető, működik-e a demokrácia. Ha jelentős politikai erők ezt a minimumfeltételt nem teljesítik, akkor veszélyben van a demokrácia.^[9]

⁹ [A 3. tanulmány kiemelte: a kommunistákat és a szociáldemokratákat elsősorban az különbözteti meg, miképpen viszonyulnak a demokrácia procedúráihoz. A kommunista kész e procedúrákat semmibe véve

Visszatérek azoknak a kijelentéseknek a felsorolásához, amelyeket a minimumfeltételek nem foglalnak magukban.

e) Tanulmányom gondolatmenete szempontjából fontos hangsúlyoznom: a most ismertett pozitív definíció nem foglal magában értékítéletet.^[10] Lehet a minimumfeltételt teljesítő demokratikus kormányzati formát szeretni vagy megvetni. Itt most csak arra a pozitív kérdésre szorítkozunk: egy adott országban egy adott időszakban demokrácia van-e?

A pozitív megközelítés kritériumait alkalmazva, megerősíthetjük a megállapítást: igen, Magyarországon (és hasonlóképpen a többi kilenc új kelet-európai EU-tagállamban) demokrácia van.

A kapitalizmus és a demokrácia fogadtatása – normatív megközelítés

Áttérek a problémák normatív megközelítésére. Ezt két szakaszra tagolom. Először azokról szólok, akik nem vonják kétségbe a pozitív megállapításokat, miszerint a kapitalizmus felváltotta a szocializmust, és demokrácia lépett a diktatúra helyébe. Ezt nem tagadják – csak rosszállással vagy éppenséggel felháborodással tekintenek a változások nyomán kialakult állapotokra.

Tisztában vagyok azzal, hogy széles körű az elégedetlenség. Nem a hangos tüntetéseket tartom a rossz közérzet fő megnyilvánulásának. Fontosabb, még inkább figyelemre méltó azoknak a zúgolódása, akik panaszait nem harsogják hangosan az utcákon. Elégedetlenségüket tükrözi nem is egy megbízható közvélemény-kutatás, valamint több gondos és tárgyilagos empirikus tanulmány (*Ferge, 1996, Vásárhelyi, 2005, Sági, 2006*).

A jelen tanulmányban nem elemzem a lakosság elégedetlenségének megnyilvánulásait és okait. Kizárólag néhány, az értelmiség köreiben és a politikai diskurzusban sokszor elhangzó nézethez fűzök néhány megjegyzést. A nézetek három csoportjával foglalkozom.

Az egyik csoportba azokat a nézeteket sorolom, amelyek támogatják a *kapitalizmus reformját*. A bírálókat kizárólag a rendszer egyes vonásai ellen irányul. Ezt hasznosnak tartom, és magam is ezt a fajta kritikát próbálom gyakorolni.

A bírálóknak ez a típusa igen messzire mehet, igen éles is lehet. Sok esetben a kapitalizmus gyötrő, igazságtalan, morálisan felháborító rendszerspecifikus tulajdonságaival

erőszakkal megragadni a hatalmat, és ha már megszerezte, nem hajlandó lemondani róla. A demokráciát „formálisnak”, üres játékszabályoknak tekinti., Ezzel szemben a szociáldemokrata semmiképpen sem teszi túl magát a demokrácia procedurális szabályain, választási győzelem útján kíván kormányra kerülni, és kész lemondani a kormányzásról választási vereség esetén.]

¹⁰ [A demokratikus kormányzati formához való ragaszkodás igen magas helyet foglal el saját értékrendemben. Normatív állásfoglalásomat az 5. tanulmányban fejtettem ki.]

kerülünk szembe. Közismert példák erre a jövedelem, a vagyon és a tudás eloszlásának bántó és igazságtalan mértékű egyenlőtlenségei, továbbá a tömeges munkanélküliség és a foglalkoztatás alacsony szintje. E visszasságok teljes kiküszöbölése lehetetlen, ám lényeges csökkentésük megvalósítható.

A fenti nézetek képviselői nem javasolják a kilépést a kapitalista rendszer családból. Azt ajánlják, hogy a jelenleg működő rendszervariáns helyett egy másik valósuljon meg. Ez tehát nem a kapitalizmus megdöntésére irányul, hanem csupán egyes intézmények, jogszabályok vagy szokások módosítására. Szerencsére ez a fajta kritikai nézet eléggé elterjedt.

A következő csoportba azok tartoznak, akik egy *harmadik rendszert* szeretnének látni. Az *első rendszer*, a kapitalizmus rossz.¹¹ A helyébe lépni akaró *második rendszer*, a szocializmus is rossz. Jöjjön hát a *harmadik rendszer!* (Vannak, akik nem *harmadik rendszerről*, hanem *harmadik útról* beszélnek ugyanebben az értelemben.) Bizonyára ehhez a csoporthoz tartozik a neomarxisták egy része (bár nem mindegyikük), de hasonló nézeteket hallhatunk olyanoktól is, akiknek nincs közük a marxizmushoz. Találkozhatunk ezzel a nézettel Magyarországon, de jelen van másutt is.

Legyen a jobb világ *más* – de mi legyen ez a másság? Biztosan ne hasonlítson Lenin és Sztálin szörnyű rendszeréhez! Ám ha megkérdezzük e nézetek apostolaitól, hogy milyen konkrét tanulságokat vontak le a kommunista rend bukásából, nem kapunk meggyőző választ. A tipikus válasz az, hogy a bukás ténye nem vezet el irányadó következtetésekhez. Lenin, Sztálin és követőik rosszul végezték a dolgukat – most jól kell megvalósítani a szocializmust. De hogyan? Nem tudják, de nem is érzik kötelességüknek, hogy megmondják. Szerintük intellektuálisan és morálisan jogosult egy létező rossz rendszer elvetése – még akkor is, ha nem tudják konstruktív módon felvázolni egy jobb rendszer megvalósítható tervét.

Nézetem szerint a fentiekben felvázolt válasz felelőtlen. Nagy múltra tekinthet vissza; ez volt Marx válasza, aki mindig ódzkodott attól, hogy egy jövődől szocialista társadalom működési szabályainak átgondolásával bíbelődjék. Sőt, fitymálóan ócsárolta azokat, akik megpróbáltak gondolkodni ezen. „... A párizsi *Revue Positiviste* szememre veti egyrészt azt, hogy a gazdaságtant metafizikusan tárgyalom, másrészt – képzeljék csak! – azt, hogy csak az adottnak a kritikai taglalására szorítokozom, ahelyett, hogy recepteket (Comte-féléket?) írnék a

¹¹ A kapitalizmus általános bírálata mostanában szorosan összefonódik a globalizáció elleni felzúdulással. Ebben sokféle, nem is egy esetben egymásnak ellentmondó nézet keveredik. Felháborítónak tartják a szegény és elmaradott országok kizsákmányolását a gazdag országok által. Vagy túl veszélyesnek érzik azt a versenyt, amelyet a fejletlenebb országoknak a világkereskedelemben való szorosabb bekapcsolódása támaszt, féltik e versenytől a hazai munkahelyeket. Tanulmányom kereteit túlfeszítené ennek a nagyhatású politikai és szellemi áramlatnak a vizsgálata.

jövendő lacikonyhája számára.” (Marx, 1867–1894, 1978, 15. o.) Engels (1878, 1964) az *Anti-Dühringben* gúnyolódik az olyan tudóson, aki „a saját fejéből, végérvényes igazságokkal terhes eszéből” (250. o.) próbálja megtervezni az új utópikus társadalmi rendet. Marx és Engels azt sugalmazták: a jövő társadalom működésének előzetes lelkiismeretes átgondolása nem „tudományos”. Százmilliók egyszer már súlyos árat fizettek az ilyesfajta felelőtlenségért, amikor mindannyiunk eleven testén próbálták kikísérletezni, milyen legyen a jövő társadalma.

A kapitalizmusnak sok a visszataszító vonása, igaz. Nem várom az „utca emberétől”, hogy jobb rendszert javasoljon helyébe. Nem kötelezném erre az írókat sem, akik műveikben bemutatják a kapitalista rendszer sötét oldalát. Sőt, nem várom a konstruktív ajánlásokat az értelmiség többi részétől sem, feltéve hogy nem szakmájuk a társadalmi folyamatok kutatása. Ám nézetem szerint mások a követelmények azokkal a közgazdászokkal, szociológusokkal, a politikai filozófia vagy a jelenkori történelem tudósaival szemben, akiknek az a szakmája és élethivatása, hogy a társadalom átalakulásának folyamatait tanulmányozzák. A szakmai felelősségérzet és az intellektuális tisztesség megkövetelné, hogy ha a kapitalizmus elvetésére buzdítják embertársaikat, mondják is meg, mégpedig a történelmi leckék gondos feldolgozása után mondják meg: milyen rendszert állítsunk a kapitalizmus helyébe? Álljanak elő konstruktív módon alternatív társadalmi tervrajzokkal! Vizsgálják meg lelkiismeretesen, hogy az ajánlott rendszer képes lesz-e működni? Reálisan számba veszi-e az emberi természetet? Számol-e a technika mai állapotával? Ha azt kívánják, hogy demokratikus kormányzati formában bonyolódjék a politikai élet, van-e esélyük arra, hogy szabad választásokon az ő tervrajzukat támogatták majd a szavazók? Vagy más kormányzati formát ajánlanak? Ha lennének ilyenek tervrajzok, el lehetne gondolkodni rajtuk, vitatkozhatnánk velük. Üres szövegekkel és utópiákkal nem lehet és nem is érdemes vitába szállni.

Végül külön csoportba sorolom az *ambivalens populizmus* hirdetőit. Idézem retorikájuk néhány jellegzetes kifejezését: „karvalytőke”, „luxusprofit”, „bankárkormány” stb. Tulajdonképpen miféle gazdasági rendszert szeretnének látni azok, akik ezekkel a szövegekkel akarnak hangulatot kelteni? Hogyan, miféle rendszabályokkal lehetne lefordítani a szlogenben rejlő bírálatot a gyakorlat nyelvére? Csak galamblelkű kapitalisták kapjanak működési engedélyt, karvalylelkűektől meg kell tagadni. Legyen profit – de ne legyen luxusprofit! Működjék a kapitalista gazdaság, de bankok nélkül, mert azok nem számíthatnak arra, hogy az állam jogrendje megvédi tulajdonukat, és kikényszeríti szerződéseik betartását!

Ennek a retorikának nincsen bátorsága ahhoz, hogy elvesse a kapitalizmust, és nincs kellő intellektuális ereje ahhoz, hogy a kapitalizmus megvalósítható és hasznos reformjait terjessze elő.

„Az elit leváltása” és „az igazságtétel” – normatív megközelítés

Befejeztük a normatív közelítés elemzésének első szakaszát; azokkal a nézetekkel foglalkoztunk, amelyek tudomásul veszik a rendszerváltás tényét – de nem szeretik annak következményeit.

Az elemzés második szakaszában most azokat a nézeteket vesszük elő, amelyek szerint kétséges: volt-e egyáltalán rendszerváltás. Ilyenkor összekeverednek a pozitív kritériumok és a normatív követelmények. (Persze eszem ágában sincs azt firtatni, hogy e nézetek képviselői ismerik-e a *pozitív–normatív* megkülönböztetést, és hogy egyáltalán átgondolták-e álláspontjuk megalapozását. Ez mondanivalóm szempontjából közömbös. Mi, akik az álláspontokat értelmezzük, ettől függetlenül besorolhatjuk egyik vagy másik nézetet ebbe vagy amabba a kategóriába.)

A pozitív és normatív megközelítést összekeverő nézeteknek azonos a szerkezete. A gondolatmenet a következő formulával kezdődik. „A rendszerváltást befejezetlennek tekintem (sőt esetleg olyan folyamatnak tartom, amely igazából még el sem kezdődött), mert csak azt a változást tekintem »rendszerváltásnak«, amely kielégíti a következő feltételt vagy feltételeket...” És itt következik a normatív feltétel, esetleg együttesen több feltétel megnevezése.

Sokféle normatív feltétel hangzott el a közbeszédben korábban is, és most is, a nyárvégi-őszi felizzott politikai légkörben. A tanulmány bevezetésében idéztem néhány Kossuth téri beszédet, ezekből és más hasonló felszólalásokból kiemelve egy-egy normatív követelést, állítottam össze a következő hat példát.

1. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a régi kommunista rendszer káderei ülnek a vezető pozíciókban. A rendszerváltás nélkülözhetetlen része a teljes őrsváltás, más szóval, a társadalomtudomány szaknyelvén, a korábbi elit teljes vagy majdnem teljes lecserélése, felváltása egy új elittel.

2. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a régi rendszer idején elkövetett bűnökért meg nem büntették a bűnösöket. A rendszerváltás nélkülözhetetlen része az igazságtétel.

3. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a mostani alkotmány van érvényben. Ez az alkotmány nem fogadható el, és hibáit nem lehet toldozás-foldozással, kisebb módosításokkal kiküszöbölni. Új alkotmány kell, amelynek kidolgozásához és elfogadásához alkotmányozó nemzetgyűlésre van szükség.

4. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, mert nem kérdezték meg a népet, milyen rendszert akar. Új népszavazás kell ahhoz, hogy az új rendszer legitim legyen.

5. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, mert az igazi változásnak szorosan össze kellene kapcsolódnia a nemzeti követelések kielégítésével. Széles skálán helyezkednek a szóba került követelések, beleértve a trianoni határok revízióját és az 1919 előtti határok visszaállítását, esetleg rasszista rendszabályok bevezetését annak a befolyásnak a túlsúlya ellen, amelyet a *nem magyarok*, vagy a *nem teljesen magyarok*, vagy a zsidók gyakorolnak.

6. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg fennmarad a jelenlegi államforma. Ez hasonlít a körülöttünk lévő országok szokványos köztársaságához, holott nekünk egy igen sajátos államformát kellene kialakítanunk, amely a Szent Korona-tanon alapul. Vagy esetleg nem is köztársaságban kellene élnünk, hanem vissza kellene állítani a királyságot.

Mind a hat példában a szóban forgó nézet képviselői tagadják azt, hogy a rendszerváltás végbement. Nem arra alapozzák a tagadást, hogy valamelyik pozitív minimumfeltétel nem teljesül (tipikus esetben fel sem ismerik e feltételek jelentőségét). Azért tagadják, mert a fennálló helyzet nem elégíti ki az általuk felállított normatív feltételt.

Tanulmányomban csak az első két példával foglalkozom.

Az *elit leváltása.* Kelet-Európa és benne Magyarország viharos ütemben tért át a szocialista rendszerről a kapitalista rendszerre. Érdemes átgondolni a történelmi tapasztalatot. Idézzük vissza azt a hosszú, sok évszázados történelmi időszakot, amelyben a kapitalista átalakulás vezető országában, Angliában a prekapitalista tulajdonviszonyokat fokozatosan szűkebbre szorították a kapitalista tulajdonviszonyok! A monarchia hatalma fokozatosan gyengül, megjelennek önkormányzati formák, a parlamentarizmus első csírái, majd mind inkább nő a választások és a parlament súlya, mígnem kialakul a parlamenti monarchia, végül – történelmi léptékekkel mérve a közelmúltban, a 19. század második felétől – a demokrácia. A gazdasági és a politikai rendszer váltása több lépésben és igen hosszú idő alatt ment végbe. Sokáig álltak fenn átmeneti állapotok, a változás folyamata időnként megrekedt, esetleg ideiglenesen visszafordult, máskor felgyorsult. Miközben igen hosszú időszakot tekintve fokozatosan csökken az eliten belül az arisztokrácia súlya, nem emelhetünk ki ebből a korszakot átfogó átalakulási folyamatból olyan rövid időszakot, amelyben radikálisan lecserélődött volna az elit, sem a politikai életben, sem a gazdaságban. (Kivéve talán a 17.

század közepének néhány esztendőnyi epizódját, amelyet azonban gyorsan követett a „visszarendeződés”.) Egymás mellett éltek, a hatalomért és a gazdaságért egymással is küzdve, a korábbi és a későbbi rend emberei. Rivalizálás, harc és ugyanakkor összefonódás és kooperáció – mindez különböző arányokban kombinálódva egymás mellett létezett (*Kontler, 1993, Rubinstein 1993, Stone, 1993*).

A magyar történelem, történelmi léptékkal mérve nagy késlekedéssel, hasonló jelenségeket mutatott fel a 19. század második és a 20. század első felében az elit összetételének és belső interakcióinak történetében. Igaz, a politikai elit összetétele hirtelen megváltozott a szabadságharc leverése után – ám a folytonosság trendje később, a kiegyezés utáni Magyarországon ismét erősen érvényesült. Az arisztokrácia, a nagybirtokosok, a dzsentirréteg, a hivatalnoki középosztály és az üzletemberek által alkotott elit különböző csoportjai együtt éltek. Az elit összetétele módosult ugyan, de szó sem volt radikális őrsgváltásról. A korábbi elit – az arisztokrácia, a nagybirtokosok – kezében fontos politikai hatalmi pozíciók maradtak; befolyásuk kiterjedt az üzleti életre is. Rivalizálás és összefonódás egyaránt mutatkozott a heterogén eliten belül, a különböző vezető rétegek és csoportok között (*Kövér, 2002, Lakatos, 1942, Lengyel, 1989, Péter, 1993*).

Egyetlen „nagy transzformáció” volt a történelemben, amelyben gyorsan és brutálisan végrehajtották az elitcsereét – ez a kapitalista rendszer megdöntése és a szocialista rendszer megteremtése idején ment végbe, először a Szovjetunióban, majd utána a többi kommunista hatalomátvétel nyomában.

Mi zajlott le Magyarországon a mostani rendszerváltáskor? Figyelemreméltó empirikus tanulmányok készültek, amelyek elég világos képet festenek. A posztoszocialista átmenet kezdetén felvetődött egy radikális hipotézis, amely szerint a régi elit szinte teljesen átmenti magát, az elit összetétele alig cserélődik, mert „nómenklatúraburzsoázia” alakul ki. (*Hankiss, 1989*), és létrejön a „politikai kapitalizmus” (*Staniszkis, 1991*). Ez a nézet, amelyben ma is sokan hisznek, igen erős túlzásnak bizonyult. Az empirikus kutatások megcáfolták; még az átmenet korai időszakára vonatkozóan sem igazolódott (*Böröcz–Róna-Tas, 1995, Szelényi–Szelényi–Kovách, 1995*). Az igazság az, hogy az új politikai és gazdasági elitnek csak egy kisebb hányada volt magasabb pozícióban a régi rezsimben is (lásd a 6.3. táblázatot). A többiek közül sokan a régi politikai-bürokratikus rétegek alacsonyabb beosztásából léptek feljebb, míg mások kívülről, a régi eliten kívüli társadalmi csoportokból toborzódtak.

6.3. táblázat

A rendszerváltás utáni (1993) magyar elit foglalkozási sajátosságai
(1988-ban adott pozícióban lévők aránya százalékban)

Az 1988-ban betöltött állás	Teljes új elit	Új gazdasági elit	Új politikai elit	Új kulturális elit
Kulturális döntéshozó	2,9	0,2	3,1	12,8
Gazdasági vezető	20,8	30,9	3,7	4,5
Párttisztviselő	3,3	2,2	3,1	7,5
Állami tisztviselő	5,6	1,6	20,5	2,3
Összesen:	32,6	34,9	30,4	27,1

Forrás: Szelényi–Szelényi–Kovách (1995) 711. o.

A 6.4. és 6.5. táblázat további adatokkal támasztja alá az általános megállapításokat. Mindkét táblázat értelmezése a következő feltételezésen alapul: a posztoszocialista elit tagjának pályafutásában akkor érvényesült kontinuitás, ha tagja volt az egykori MSZMP-nek. Ez a feltevés erős egyszerűsítésen alapul, hiszen a régi politikai és még inkább a gazdasági elit tagjai között voltak pártonkívüliek. Annyi azonban bizonyos, hogy szorosan összefüggött az elítthez tartozás és a párttagság, és ezért az alkalmazott ismérv elég jól eligazít bennünket a régi és új elit közötti kontinuitás feltárásában. A 6.4. táblázat adatai alapján világosan látszik, hogy – miközben a rendszerváltás után drasztikus őrségváltás nem zajlott le – hamar megkezdődött a régi gazdasági elit részleges leváltása. Ez a trend folyamatosan folytatódott. 2001-ben az új gazdasági elitnek már csak nem sokkal több, mint egynegyede volt a rendszerváltás előtt az MSZMP tagja (*Csíte–Kovách, 1998, Csurgó–Himesi–Kovách, 2002*). Az utóbbi tanulmányból vettem át az 6.5. táblázatot, amely nemcsak a gazdasági elittről, hanem a politikai és kulturális elittről is közöl adatokat, 2001-re vonatkozóan. Az elit mindhárom szegmensében hasonló a trend: fokozatosan, határozott ütemben csökken az egykori kommunista párttagok részaránya. Eltérő vizsgálati módszerek alkalmazásával folytatott más vizsgálatok eredményeit is figyelembe véve, elmondhatjuk: zsugorodik az új elitnek az a hányada, amelyet a régi elit tagjai foglaltak el. (A magyarországi elitek cserélődésén irodalmából, a már említetteken kívül, kiemelem még a következő munkákat: *Kolosi–Sági, 1999, Kovách, 2002, 2006, Laki–Szalai, 2004, Lengyel, 1997, Spéder, 1999, Szalai, 1997.*)

6.4. táblázat

Volt MSZMP-tagok aránya a gazdasági elittagok körében (százalék)			
1988	1993	1997	2001
83,3	66,1	49,8	26,8

Megjegyzés: A kutatók mind a négy évben azonos kérdést tettek fel, és az erre adott válaszok alapján végezték a számításokat.

Forrás: Csíte–Kovách (1998) és Csurgó–Himesi–Kovách (2002) alapján.

6.5. táblázat

Volt MSZMP-tagok aránya az elittagok körében (százalék)

Megnevezés	Kulturális	Politikai	Gazdasági
Nem volt MSZMP-tag	71,2	64,3	72,2
MSZMP-tag volt	25,9	32,9	26,8
Nem válaszolt	2,9	2,8	1
Összesen:	100	100	100

Forrás: Csurgó–Himesi–Kovách (2002) 322. o.

Elismerem, hogy engem is bosszant, amikor vezető pozícióban látok olyanokat, akikről személyes tapasztalatból tudom, milyen sokat ártottak, amikor a régi rendszert szolgálták magas beosztásban. A jelen tanulmány nyelvén: amikor magam is felveszem a normatív megközelítés szemüvegét, sokszor tölt el a düh – de megpróbálok uralkodni az indulataimon. És ha most visszatérek a pozitív megközelítéshez, fenntartom a korábbi álláspontomat: az elitcsere nem *szükséges* feltétele annak, hogy a rendszerváltást befejezettnek nyilvánítsuk. A kapitalista gazdaság kitermeli a maga vezető rétegét. Adoptálja, magába olvasztja azokat, akik alkalmasak erre a szerepre, és – még ha előnyös pozícióból indulnak is – előbb-utóbb kirotálja azokat, akik alkalmatlanok. Éppen ez az erős szelekciós mechanizmus a kapitalista gazdaság hatékonyságának egyik titka. A politikai demokrácia is kitermeli a maga vezető rétegét. Akárcsak a piaci versenyben, a pártok és mozgalmak versenyében is szelekció folyik. Aki alkalmatlannak bizonyul, az előbb-utóbb kirotálódik. Senki sem állítja, hogy e két szférában hibátlanul működnek a szelekciós mechanizmusok. Előfordul, hogy a tehetségtelen vagy a tisztességtelen felülre kerül, és a tehetséges vagy a tisztességes szorul alulra. De azért a szelekció eléggé hatékony. Ahogy haladunk előre az időben, úgy válik mind megbízhatóbbá a kiválasztódás, bár számítani kell arra, hogy mindig lesznek hibás szelekciós döntések.

Sajnálatos, hogy nincs teljes esélyegyenlőség. Valóban előnyös lehet, ha valaki (önmaga vagy a családja) „fent” volt már a régi rendszerben is. (Bár hátrányai is lehetnek ugyanennek az induló helyzetnek, mert ellenszenvet is szülhet a környezet egy részében.) Ám az idő múlásával ez az előny elkopik. Bizonyos, hogy senkinek sincs örökre garantált állása, ha alkalmatlan rá. Az elitcsere maga a rendszer hajtja végre.

Igazságtétel. Ha ezen törvénybe foglalt és bírói ítélezésekkel végződő büntetőeljárásokat értünk – ezekre valóban szinte egyáltalán nem került sor. Egy-két per folyt,

1956 utáni sortűzek ügyében, ezek is felemásan fejeződtek be. Ezenkívül legfeljebb annyi történt, hogy néhány jogszabály kirekesztette meghatározott munkakörökből a régi politikai elit egyes csoportjait.

Az 1990-es évek elején éles viták folytak az igazságtételről. Törvényjavaslatot is nyújtottak be a régi rendszer idején elkövetett bűnök megtorlásáról, de a javaslatot nem hagyta jóvá a parlament. Mind az akkori pártokon belül, mind a nyilvános vita résztvevői között megoszlottak a vélemények. Nem volt széles konszenzus annak megítélésében, mit kívánna ebben a helyzetben az „igazságos” jogi rendezés. „... Megoldás végül is azért nem volt sem Magyarországon, sem a szomszédos országok bármelyikében, mert a történelmi értelemben vett igazságosság kívánalma a társadalmat mélyen megosztotta” – állapította meg Kende Péter (Kende, 2000). A vita lassan elhalt, alkotmánybírószági döntések is lefékeztek a próbálkozásokat. Később egyszer-egyszer újra felparázslott az igazságtételről folytatott polémia, hogy aztán megint hamvába haljon.¹²

Ismét elmondhatom: magam is felháborodom, amikor a hangversenyteremben egyszer csak szembe találkozom azzal a vérbíróval, aki barátaimat 1956 után börtönre ítélte. Kis tolvajokat és kocsmai garázdálkodókat börtönbe csuknak, miközben szabadon járnak-kelnek azok, akik aktívan és lelkesen közreműködtek az elnyomásban. Amikor a besúgók ügyei kavarták fel a közvéleményt, együtt éreztem a zúgolódókkal: az elnyomás gépezetének kis csavarjai kerültek a látótérbe, miközben hajuk szála sem görbült azoknak, akik a gépezet nagy motorjai és lendkerekei voltak.

Ám most is fenntartom a pozitív megközelítés során korábban kifejtett álláspontot: a bűnösök megbüntetése nem *szükséges* feltétele annak, hogy befejezettek nyilvánítsuk a rendszerváltást. Értelmezzük nagyon pontosan és szigorúan a „szükséges” jelzőt. Az új gazdasági és politikai rendszer akkor is képes működni, ha a bűnösöket nem büntették meg.

Illúziók nélkül kell tekintenünk az új rendszerre. Még ha az erkölcs, magasabb mércével mérve, meg is követelné a bűnösök bűnhődését – sem a kapitalista gazdasági rend, sem a parlamenti demokrácia nem a tiszta erkölcs diadala. A demokrácia egyik őshazájában, az Egyesült Államokban, ahol első ízben fogalmaztak meg és hagytak jóvá demokratikus alkotmányt, a szent történelmi pillanatban sokmilliónyi fekete senyvedett rabszolgasorban. Volt olyan alapító atya, aki maga is rabszolgatartó volt. A rendszerváltással és az ezzel nálunk összefonódott kormányzati formaváltással megteremtődtek a kapitalista rendszer és a demokratikus kormányzási forma működésének *minimum*feltételei. Ez önmagában is óriási

¹² A magyarországi vitákról és rendezési kísérletekről lásd Fogarassy (2001), Halmi (2006), Rainer (2000). Az említett írásk egy része kitér a többi posztoszocialista országban lezajlott hasonló folyamatokra is.

jelentőségű történelmi vívmány. Ezt azonban senki sem tekintheti többnek a minimumnál. Ez a kiindulópont – és az már főképpen az ország vezetőin és polgárain múlik, hogy ettől a startvonalától indulva hová jutnak.

A két követelés (az elit leváltása és az igazságszolgáltatás) között van összefüggés, amit érdemes alaposan végiggondolni.

Az 1989-ben elkezdődött rendszerváltás vér nélkül, erőszaktól mentesen valósult meg. Nemrég ünnepeltük meg 1956 ötvenedik évfordulóját, időszerű az összehasonlítás az akkori történésekkel. Igaz, akkor az első mozgalmak nem tűzték a zászlójukra a rendszerváltás célját. Ám ha külső erők le nem verik, valószínűleg rendszerváltáshoz vezetett volna. Olyan rendszerváltáshoz, amelyről utólag senki sem mondhatta volna azt, hogy vértelen volt. Fegyveres felkeléssel kezdődött, és a régi rend vezetői kezdetben megpróbálták fegyveresen szembeszegülni a felkelőkkel. Szovjet tankok jelentek meg, és lőttek a budapesti utcán. Emberek ezrei haltak meg a barikádok mindkét oldalán. Érlelődött a szándék a lakosság körében a régi rendért felelős emberek megbüntetésére. Sokan voltak, akik bosszúra vágytak, az indulatok néhány helyen a lincselésig fajuló túlkapásokhoz vezettek.

Ez alkalommal, 1989-ben és azután mindennek nyoma sem volt.¹³ „Bársonyos” volt a forradalom, hogy a csehek remek kifejezését idézzem. Nem azért nem folyt most vér, mert három és fél évtized alatt megváltozott az emberi természet. A mostani átalakulás megegyezéssel, kompromisszumokkal kezdődött, a tárgyalóasztalok mellett. Az átalakulás forgatókönyvét megbeszélték, pontról pontra „kialkudták” a régi és az új vezetők. Azok, akik korábban osztatlan hatalmat birtokoltak, meg sem próbáltak fegyverhez nyúlni, hanem közreműködtek a demokratikus eljárások és a kapitalista gazdaság kialakításában. Fogcsikorgatva tették, de megtették. Többek között azért kooperáltak, mert nem lettek kirekesztve sem a politikai, sem a gazdasági életből – feltéve, hogy elfogadják az új játékszabályokat.¹⁴

„Tetszettek volna forradalmat csinálni!” – idézik sokszor Antall Józsefnek, a magyar demokrácia első miniszterelnökének immár klasszikussá vált mondását, amikor a teljes őrsváltásnak és a bűnösök megbüntetésének elmaradását reklamálták.

¹³ Kivételt jelent az új EU-tagországok közül Románia, ahol a rendszerváltás kezdetén kivégezték Ceausescut és feleségét.

¹⁴ Formálisan nem született olyan megállapodás a kerekasztal-tárgyalásokon, amelyek elzárták volna az utat felelősségre vonó büntetőjogi eljárások előtt (lásd *Rainer*, 2000). Ám az eljárások elmaradása a későbbi évek eseményeinek valóságos történetében tanúsítja, hogy hallgatólagosan mindkét oldalon így értelmezték a megállapodást.

Egymásnak ellentmondó értékek feszülnek itt egymás ellen. Az egyik oldalon: az őrsegváltás és az igazságtétel, a másik oldalon az erőszakmentesség igénye.^[15] Ha már normatív megközelítésről van szó, s a magam értékrendjét akarom megvallani: az én szememben fontosabb az a követelmény, hogy a nagy társadalmi átalakulások vér nélkül, emberi életek feláldozása és erőszakoskodások nélkül menjenek végbe, mint az a követelmény, hogy eltűnjenek a régi arcok, és igazság tétessék.¹⁶ De tudom, hogy nem mindenki osztja ezt az értékrendet, és akár erőszak útján is, de ki akarja követelni a régi rend embereinek kirekesztését és megbüntetését.

Magyarország belügye, hogyan folyt nálunk az elit cserélődése és az igazságtétel. Nem kívülről erőltették ránk azt, hogy mi menjen végbe, és mi maradjon ki az átalakulás folyamatából, hanem mi magunk alakítottuk ki. Mégis érdemes megemlítenem, hogy annak, ami Magyarországon és a többi kelet-európai országban történt és történik a jövőben, nagy nemzetközi hatása volt és lesz a továbbiakban is.

Csak egyetlen problémára hívom fel a figyelmet, és ez Kína nagy átalakulása.^[17] A hatalmas országban, amelynek 1,3 milliárd lakosa van, folyik a rendszerváltás. Még nem fejeződött be. Sor kerül-e felkelésekre, véres összecsapásokra, milliányi áldozatot követelő polgárháborúkra? Vagy mindvégig békésen zajlik-e le? Egyelőre az utóbbi látszik megvalósulni. Egyebek között azért, mert a kommunista káderek nem szegülnek szembe a kapitalizmus térhódításával, hanem igyekeznek maguknak hasznot húzni belőle. A párttitkár félig vagy egészen megkaparintja a gyár tulajdonát, a polgármester kezébe csúszik át a községi vállalat irányítása, a tábornok fia vagy lánya drága üzleti főiskolán tanul, hogy magas pozíciót töltsön majd be az üzleti életben. Mindez eléggé visszataszító – de azzal az előnnyel jár, hogy a kommunista párt a kapitalizmus ellenségéből annak szálláscsinálójává válik. Immorális folyamat – de leszereli a régi rend urainak ellenállását az új rendszerrel szemben, amelynek felvirágoztatásában érdekeltté válnak.

Ha onnét Kínából Kelet-Európára tekintenek, azt látják: itt is valami ilyesféle történt. Ám mi lenne, ha azt látnák, hogy itt lámpavasra húzzák azokat, akiket a régi rend bűneiért felelősnek tartanak? Vagy ha nincs is lincselés, de törvényesen tömegesen börtönbe zárják régi vétkeikért a régi kádereket? Ha kirekesztik azokat az üzleti és a politikai életből? Ez könnyen elrettenthetné őket a békés átmenettől. Akkor úgy gondolkodnának: inkább jöjjön – a

¹⁵ [Az igazságtétel és az erőszakmentesség problémáira, valamint ezekhez kapcsolódva az egymásnak ellentmondó értékek közötti választás dilemmáira visszatérek a 7. tanulmányban.]

¹⁶ Kende (2000) szerint lehet, hogy az 1990-es évek elején Magyarország túl messzire ment ebben a tekintetben. Talán akkor még alkalmazhatók lettek volna olyan igazságtételi eljárások, amelyek összeférnek az átmenet erőszakmentes jellegével. Kérdés persze, hogy ezek ma, 15-18 évvel később, még megvalósíthatók lennének-e.

¹⁷ [Kína átalakulására még visszatérek a tanulmány *Függelékében*.]

kapitalizmusba való csendes és békés átlopódzás helyett – a gátlástalan elnyomás és ellenállás a rendszerváltással szemben.

Nem naiv elképzelés vagy nagyozolás azt állítani, hogy Kínában figyelnek arra, ami Kelet-Európában történik. Igenis odafigyeltek az 1968-as magyar reformra, amelynek jelentős befolyása volt a kínai reformlépésekre. Ellenkező előjellel, de nagyon is odafigyeltek arra, amit Gorbacsov tett. Úgy érezték: nem szabad követni a példáját, mert akkor Kína is úgy esik szét, mint a szovjet birodalom. Most is szemmel tartják a kelet-európai történéseket, és a maguk módján következtetéseket vonnak le abból.

Hasonló tanulságok adódnak a kelet-európai átalakulásból Vietnam és Kuba számára is. Aki nem süllyedt bele végképpen a provinciális gondolkodásba, az tartsa szem előtt a közvetett és távoli hatásokat is!

Záró következtetések

Tanulmányom fő célja az volt, hogy egy *megközelítési módot, metodikát* sugalmazzon. Hogyan kell megközelíteni valamilyen társadalmi képződmény *pozitív definícióját*? Hogyan kell az elméleti elemzésben élesen *szétválasztani* a pozitív és a normatív szemléletet? Ezek korántsem könnyű problémák, s a megoldásuk nem triviális. Ezekre az elméleti feladatokra próbáltam példákat bemutatni.

Amint azt a tanulmány bevezetése bejelentette, nem bocsátkoztam vitába a Kossuth téri tüntetőkkel, sem a belpolitikai események naponta olvasható vagy a tévé képernyőjén látható kommentátoraival. Mégis azt remélem, hogy a gondolatok, amelyeket eléggé elvont szinten fejtettem ki, talán hozzájárulhatnak a további higgadt mérlegeléshez és ezzel a kedélyek lecsillapodásához.

Valamennyien, belemerülvén a napi események megfigyelésébe és értékelésébe, hajlamosak vagyunk elveszíteni érzékünket a távlatok iránt. Nem látjuk a fától az erdőt. A rendszerváltás *fundamentális* tényeinek felidézése – az emlékeztetés arra, hogy létrejött a kapitalista gazdaság és a parlamenti demokrácia – segíthet abban, hogy megkülönböztessük a mindennapok kisebb tapasztalatait a valóban nagy történelmi átalakulástól.

Szinte divatba jött fitymáló szavakat mondani az elmúlt 16 évről. Tiltakozom! Vissza kell gondolnunk az alapvető változásokra, hogy megvédjük önmagunkat ezekkel a felelőtlen támadásokkal szemben, és kiegyensúlyozottabb szemléletet alakítsunk ki gondolkodásunkban.

Arra is ösztönözni szeretném a tanulmány olvasóit, hogy gondolják át az átalakulással kapcsolatos követelmények és feltételek egymáshoz viszonyított súlyát. Ha sikerült őket

meggyőzőnöm arról, hogy a rendszerváltásnak és a demokráciának vannak minimumfeltételei, akkor éppen e feltételek védelmének kell megadnunk a legmagasabb prioritást.

[Függelék

Kína átalakulása

A Közép-Kelet-Európában végbement rendszerváltozás értelmezéséről tartott előadásaim után több alkalommal feltették a következő kérdést: hogyan illeszthető be Kína átalakulása az itt leírt sémába? Vajon Kínában nem jelent-e meg egy harmadik rendszer, amely sem nem szocializmus, sem nem kapitalizmus?

Kína átalakulása sokkal lassabb, mint a kelet-európai posztoszocialista országoké volt. Ám, ha lassú is, nem igaz, hogy olyan új rendszer jött volna létre, amelynek fő vonásai hosszú időn át, tartósan fennmaradnának. Nem szabad egy lassan változó mozgóképet tartósan változatlan állóképpé kimerevíteni! A rendszer fő karakterisztikumai tekintetében Kínában mélyreható változások mentek végbe a Mao Ce-tung halála óta eltelt három évtizedben, és a változások tovább folytatódnak.

A 6.6. táblázat bemutatja, hogyan szűkül a köztulajdonon, és hogyan bővül a magántulajdonon alapuló szektor részaránya. Utóbbi – a táblázatban alkalmazott hivatalos kínai osztályozás szerint – már 2003-ban közel volt a 60 százalékhoz. Ehhez hozzátehetjük, hogy az, amit a kínai statisztika „kollektív tulajdonnak” nevez, már nem a régi klasszikus állami tulajdon, hanem sajátos hibrid képződmény. A legtöbb városi vagy falusi „kollektív” vállalatban szinte tulajdonosi szerephez jut a helyi polgármester, párttitkár vagy vállalatvezető. Noha nincs a kezemben frissebb országos statisztika, a részjelentésekből az látszik, hogy a magánszektor relatív szélesedése a köztulajdonú szektorhoz képest 2003 után is tovább tart. A kapitalista rendszer első karakterisztikuma, a magántulajdon domináló szerepe vagy máris érvényesül, vagy közel vagyunk (és egyre közeledünk) ahhoz, hogy érvényesüljön.

6.6. táblázat

A magán- és állami szektor aránya Kínában
(hozzáadott érték százalékban, tulajdonformák szerint)

Megnevezés	1998	1999	2000	2001	2002	2003	Változás
<i>Üzleti szektor a mezőgazdaság nélkül</i>							
Magánszektor	43,0	45,3	47,7	51,8	54,6	57,1	+14,1
Állami szektor	57,0	54,7	52,3	48,2	45,4	42,9	-14,1
– közvetlen állami irányítás	40,5	40,1	39,6	37,1	35,2	34,1	-6,4
– kollektív irányítás	16,5	14,7	12,7	11,2	10,1	8,8	-7,7
Összesen (a GDP 79 százaléka)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

<i>Üzleti szektor</i>							
Magánszektor	53,5	54,9	56,3	59,4	61,5	63,3	+9,8
Állami szektor	46,5	45,1	43,7	40,6	38,5	36,7	-9,8
– közvetlen állami irányítás	33,1	33,0	33,1	31,2	29,9	29,2	-3,9
– kollektív irányítás	13,4	12,1	10,6	9,4	8,6	7,5	-5,9
Összesen (a GDP 94 százaléka)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
<i>A gazdaság egésze</i>							
Magánszektor	50,4	51,5	52,8	55,5	57,4	59,2	+8,8
Állami szektor	49,6	48,5	47,2	44,5	42,6	40,8	-8,8
– közvetlen állami irányítás	36,9	37,1	37,3	35,7	34,6	33,7	-3,2
– kollektív irányítás	12,7	11,3	10,0	8,8	8,0	7,1	-5,6
Összesen (a GDP 100 százaléka)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

Forrás: OECD (2005) 81. o.

A parancsgazdaság bürokratikus koordinációs mechanizmusát már hosszú ideje felszámolták, vagy csak szűk körben alkalmazzák. A piaci mechanizmus vált a gazdasági tevékenységek domináló koordinátorává. Ezt jól jelzi a 6.7. táblázat. Már 2003-ban a termelés (a termék jellegétől függően) 87–97 százaléka nem bürokratikusán megszabott fix árakon, hanem piaci árakon került forgalomba. A kapitalista rendszer második karakterisztikuma, a piaci koordináció túlsúlya egyértelműen érvényesül.

6.7. táblázat
Piaci árak által vezérelt tranzakciók aránya Kínában
(tranzakció értékének százalékában)

Megnevezés	1978	1985	1991	1995	1999	2003
<i>Termelési javak</i>						
Piaci ár	0	13	46	78	86	87,3
Államilag szabályozott ár	0	23	18	6	4	2,7
Államilag szabott ár	100	64	36	16	10	10
<i>Kiskereskedelem</i>						
Piaci ár	3	34	69	89	95	96,1
Államilag szabályozott ár	0	19	10	2	1	1,3
Államilag szabott ár	97	47	21	9	4	2,6
<i>Mezőgazdasági cikkek</i>						
Piaci ár	6	40	58	79	83	96,5
Államilag szabályozott ár	2	23	20	4	7	1,6
Államilag szabott ár	93	37	22	17	9	1,9

Forrás: OECD (2005) 29. o.

Ami a harmadik feltételt illeti, itt az okoz nehézséget, hogy elválik egymástól a szó és a tett, a fennhangon hirdetett retorika és a tényleges gyakorlat. Erről már szó volt a 3. tanulmányban és a jelen tanulmány egy korábbi részében. Miközben a kommunista párt nem tagadta meg a nyilvánosság előtt tartott beszédekben, az ünnepélyesen meghozott határozatokban Marxot, Engelst, Lenint, sőt, Sztálint sem, és hangsúlyozza hűségét Mao

eszméihez, a kormányzás gyakorlatában régóta szakított a kommunista párt kapitalizmusellenességével. Valaha elképzelhetetlen lett volna egy bolsevik típusú pártban, most pedig a hivatalos szervezeti szabályzatok értelmében is megengedett, hogy egy „kapitalista” tagja legyen a kommunista pártnak. Mind inkább összefonódik a kommunista párt vezető rétege és a kapitalista gazdaság tulajdonosi és menedzseri elitje. Sokféle formában megy végbe az összefonódás. Pártkáderek, a kommunista párt által kinevezett vezető köztisztviselők és táborno­kok üzleti tevékenységet folytatnak. És megfordítva, az üzleti világ vezető emberei, köztük óriási vagyon­k tulajdonosai, politikai tisztségeket kapnak, például az országos vagy a helyi parlament tagjaivá „választják” őket (azaz a párt erre a funkcióra szemeli ki őket), vagy bekerülnek a párt­szervezetek vezetőségébe, esetleg ők válnak egy-egy párt­szervezet elsőszámú vezetőjévé. Az összefonódás folyamata tovább bővül a családi kapcsolatok révén. Ha nem maga a párt­funkcionárius, akkor a felesége, testvére vagy gyermeke válik „kapitalistává”, és megfordítva, a „kapitalista” rokonsága épül be a kommunista párt gépezetébe. Szemünk láttára alakul ki egy új, sajátos összetételű vezető réteg, amely messzemenően érdekelt a kapitalista rendszer kiterjesztésében és fennmaradásában (Qian, 2003, *Economist*, 2007).

Vagy máris elmondható, hogy teljesül a kapitalista rendszerre jellemző harmadik – a politikai – karakterisztikum, vagy legalábbis az kijelenthető, hogy Kína egyenes úton halad ebben az irányban.

A kötet több tanulmánya, köztük a jelen tanulmány is rámutatott, hogy a kapitalista rendszer létének nem szükséges feltétele a demokrácia. Kapitalista gazdaság működhet a zsarnokság körülményei között is. Közép-Kelet-Európa számára megadatott az a különleges történelmi szerencse, hogy a kétféle átalakulás – a szocialista rendszer felváltása kapitalistával és a diktatúra felváltása demokráciával – egybeesett. Kína számára ez az áldásos kettősség nem adatott meg. Kínában nem teljesülnek a demokrácia minimumfeltételei. Szó sincs többpártrendszer­ről, egymással versengő ideológiák és politikai áramlatok versenyéről, szabad választásokról. Az államhatalom lecsap minden független szervezkedésre, a hivatalostól eltérő elveket valló mozgalomra. Ebben a tekintetben tovább él a régi rezsim. (*Economist*, 2005, *Human Rights Watch*, 2007). Míg a gazdaság átalakulása közben némileg zavarba ejtő a marxizmus-leninizmusra való hipokrita hivatkozás, annál jobban illik a „proletárdiktatúra” ideológiája a független politikai véleménymondást nem tűrő, keménykezű államhatalom szentesítéséhez.

Összefoglalva: Kína átalakulása nem „ellenpélda” a tanulmányban kifejtett elmélet megcáfolására. Minden nehézség nélkül beilleszthető az elemzésnek abba a sémájába,

amelyet a jelen kötet – és ezen belül e tanulmány – vázol fel. Sőt ennél erősebb állítást is megkockáztatnék: éppen ez az elméleti séma ad jól használható eszközt a kínai átalakulás mélyreható elemzéséhez.]

Hivatkozások

- Berend T. Iván, [2001]: Capitalism. Megjelent: Baltés, P. B.–Smelser, N. J. (szerk.): International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Volume 3, Elsevier, New York, 1454–1459. o.
- Böröcz József–Róna-Tas Ákos [1995]: Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. Theory and Society, Vol. 24. No. 5. 751–781. o.
- Csíte András–Kovács Imre [1997]: Piaccgazdaság és gazdasági elit 1993–1997. Politikatudományi Füzetek, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Csurgó Bernadett–Himesi Zsuzsa–Kovács Imre [2002]: Elitek és politikai preferenciák. Megjelent: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 2001ről, 1. kötet. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 318–336. o.
- Economist, [2005]: The cauldron boils, Economist, September 29.
- Economist, [2007]: Caught between right and left, town and country, Economist, March 8.
- EBRD [2005]: Transition Report. EBRD, London.
- EBRD [2006]: Economic Statistics. www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sci.xls.
Letöltés ideje: 2006. január 20.
- Engels, F. [1964]: Anti-Dühring. Népszava Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa [1996]: A rendszerváltás megítélése. Szociológiai Szemle, 1. sz. 51–74. o.
- Fischer, S.–Dornbusch, R. [1983]: Economics. McGraw-Hill, New York.
- Fogarassy EDIT [2001]: Visszamenőleges igazságtétel Közép-Kelet-Európában, a rendszerváltás után. Jogtudományi Közlöny, 56. évf. 9. sz. 381–387. o.
- György Péter [2006]: Kádár János – a forradalom évfordulóján. Élet és Irodalom, november 10. 50. évf., 45. sz. 16. o.
- Halmai Gábor [2006] Facing with the Legacy of Human Rights Violations. Post-communist Approaches to Transitional Justice. Megjelent: Gómez Isa, F.–de Feyter, K. (szerk.): International Protection of Human Rights: Achievements and Challenges. University of Deusto, Bilbao, 639–656.o.
- Hankiss Elemér [1989]: Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Heilbroner, R. L. [1980]: The Worldly Philosophers. Simon and Schuster, New York.
- Heilbroner, R. L [1991]: Capitalism. Megjelent: Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P. (szerk.): The New Palgrave. A Dictionary of Economics, Vol. 1. Macmillan, London, 347–353. o.
- Human Rights Watch, [2007]: China: Repression Sikes as People's Congress Closes, hrw.org/english/docs/2007/03/14/china.
- Kende Péter [2000]: Igazságtétel. Beszélő, III. folyam, V. évf. 3. sz. 86-90. o.
- Kolosi Tamás–Sági Matild [1999]: Change of system – change of elite. Megjelent: Spéder Zsolt (szerk): Hungary in Flux. Kramer, Hamburg, 35–55. o
- Kontler László [1993]: Előszó. Megjelent: Kontler László (szerk.): Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 7–9. o.
- Kornai János [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó, Budapest.
- Kovács Imre (szerk.) [2002]: Hatalom és társadalmi változás: A poszt szocializmus vége. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kövér György [2002]: A felhalmozás íve. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kuran, T. [2004]: Why the Middle East is Economically Underdeveloped. Historical Mechanisms of Institutional Stagnation. Journal of Economic Perspectives, Vol. 18. No. 3. 71–90. o.

- Lakatos Ernő [1942]: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. A szerző kiadása, Budapest.
- Laki Mihály–Szalai Júlia [2004]: Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lengyel György [1989]: Vállalkozók, bankárok, kereskedők: A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Magvető Kiadó, Budapest.
- Lengyel György [1997]: A gazdasági elit átalakulása. Közszolgálati Tanulmányi Központ, BKE, Budapest.
- Mankiw, N. G. [2004]: Principles of Economics. Thomson–South-Western, Mason, Ohio.
- Marx, K. [1973]: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- OECD, [2005]: Economic Surveys: China, Vol. 13., Paris: OECD.
- Péter László [1993]: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon. Megjelent: Kontler László (szerk.): Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 191–241. o.
- Pryor, F. L. [2005]: Market Economic Systems. Journal of Comparative Economics, Vol. 13. No. 1. 25–46. o.
- Pryor, F. L. [2006]: Economic Systems of Developing Nations. Comparative Economic Studies, Vol. 48. No. 1. 77–99. o.
- Qian, Y., [2003]: How reform worked in China, In: Rodrik, D. ,ed.: In search of prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth, Princeton: Princeton University Press, pp. 297–333.
- Rainer M. János [2000]: Az újratemetés felmutatta az ősbűnt – az interjút készítette Seres László. Élet és Irodalom, október 20. 44. évf. 42. sz.
- Rubinstein, W. D. [1993]: A brit elit iskoláztatása és társadalmi eredete 1880–1970. Megjelent: Kontler László (szerk.): Túlélők: Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 117–190. o.
- Sági Matild [2006]: A lakossági elégedettség alakulása. Megjelent: Szivós Péter–Tóth István György: Feketén-fehéren. Tárki monitor jelentések, 2005. Tárki, Budapest, 149–162. o.
- Schumpeter, J. [1942]: Capitalism, Socialism and Democracy. Harper and Brothers, New York.
- Spéder Zsolt (szerk.) [1999]: Hungary in Flux. Kramer, Hamburg.
- Staniszkis, J. [1991]: „Political Capitalism” in Poland. East European Politics and Societies, Vol. 5. No. 1. 127–141. o.
- Stone, L. [1993]: Anglia és a nyitott nemesség. Megjelent: Kontler László (szerk.): Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 77–116. o.
- Szalai Erzsébet [1997]: Az elitek átváltozása. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Szelényi Szonja–Szelényi Iván–Kovács Imre [1995]: The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. Theory and Society, Vol. 24. No. 5. 697–722. o.
- Vásárhelyi Mária [2005]: Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.